

REZUMAT

Sfântul Antonie cel Mare și spiritualitatea deșertului

Prezenta teză de abilitare, consacrată Sfântului Antonie cel Mare (251-356), una din figurile remarcabile ale spiritualității răsăritene, reprezintă o sinteză a propriilor contribuții științifice, ulterioare obținerii titlului de doctor în teologie.

Mai exact spus, ea pune în evidență câteva linii directoare pe care le-am dezvoltat asupra unor teme esențiale ale spiritualității ortodoxe, cum ar fi cea a îndrumării spirituale în monahismul timpuriu, sau problema autorității spirituale în Antichitatea creștină târzie.

În acest context amintim faptul că teza de doctorat, susținută la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Andrei Șaguna” din cadrul Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, sub coordonarea Părintelui Profesor Ioan I. Ică jr, a avut drept temă paternitatea duhovnicească în tradiția ascetică timpurie. O primă versiune a tezei a fost publicată la Editura Reîntregirea sub titlul *Tradiția paternității duhovnicești în spiritualitatea creștină răsăriteană. Un studiu asupra îndrumării spirituale în Antichitatea creștină târzie* (2012). Ulterior, ea a apărut la Editura Doxologia, sub o formă ușor modificată și îmbunătățită, cu titlul „*Avva, spune-mi un cuvânt!*”. *Dinamica îndrumării spirituale la Părinții deșertului* (2017).

Pe lângă gradul de originalitate, meritul principal al lucrării rezidă, așa cum a subliniat Părintele Profesor Ioan I. Ică jr, în demontarea unor „clîșee” sau confuzii persistente cu privire la persoana părintelui duhovnicesc. Mai exact spus, se delimitează aici părintele duhovnicesc de figurile asemănătoare ale maestrului spiritual, înțeleptului sau preotului-duhovnic.

De asemenea, o preocupare centrală atât în teza de doctorat, cât și în cercetările ulterioare a fost tema autorității spirituale în Antichitatea creștină târzie, împreună cu cea a îmbunătățirii duhovnicești, teme pe care le-am sintetizat în următoarele două studii: „<You can become all flame>: deification in early Egyptian monasticism”, în John Arblaster, Rob Faesen (eds.), *Mystical Doctrines of Deification. Case Studies in the Christian Tradition*, New York and London: Routledge, 2018 și „<It is enough to see you>: Saintly body in late antique monasticism”, în Paul van Geest, Nienke Vos (eds.), *Early Christian Mystagogy and the Body*, Leuven: Peeters, 2021 (în curs de apariție).

În fine, prin specificul preocupărilor și cercetărilor dezvoltate în ultimii ani, începând chiar din perioada doctorală, am inițiat o direcție tematică de ordin interdisciplinar, și anume relația dintre monahismul timpuriu și filosofia antică greacă. Studiile teologice de astăzi au devenit din ce în ce mai receptive la abordările de tip interdisciplinar, astfel încât această relație dintre înțelepciunea duhovnicească a deșertului și *paideia* antică păgână a rămas și va continua să rămână un orizont de explorat în activitatea mea științifică.

Toate aceste teme pe care le-am evocat mai sus, amplu dezvoltate în studiile și volumele mele colective pe care le-am coordonat, precum și în cărțile de autor, se regăsesc sub o formă sau alta și în teologia duhovnicească a Sfântului Antonie cel Mare, astfel încât putem vorbi de o profundă continuitate de formă și conținut între teza de doctorat și cercetarea științifică actuală. Mai mult, prin introducerea acestor teme în spațiul teologiei academice, teza de față își propune să stimuleze cercetarea cu privire la această spiritualitate profund ascetică a renumitului pustnic egiptean, insuficient valorificată în exegeza de specialitate.

Prin urmare, în elaborarea tezei de față, am fost animați de dorința de a contribui într-o oarecare măsură la deschiderea și dezvoltarea unor noi orizonturi tematice în dezbaterile teologice consacrate acestei venerabile figuri a monahismului răsăritean.

Am structurat teza de față în două părți majore, inegale ca dimensiuni, fiecare parte fiind împărțită la rândul ei în capitole și subcapitole. Dacă în prima parte, intitulată „Realizări științifice și academice”, am urmărit să evidențiem propriile contribuții științifice asupra unor direcții tematice ale spiritualității răsăritene, precum și câteva linii de cercetare viitoare asupra acestui domeniu, în secțiunea a doua, numită „Planuri de evoluție și dezvoltare a carierei științifice și academice”, atenția noastră s-a îndreptat asupra metodologiei și perspectivei de evoluție a propriei cariere universitare.

Prima parte, cea mai amplă, am structurat-o în trei mari secțiuni: I. „Asumarea și valorificarea exegezei recente asupra unor teme specifice domeniului spiritualității ortodoxe”; II. „Realizări științifice și academice asupra unor direcții tematice inedite” și III. „Dezvoltarea domeniului de cercetare prin impunerea unei perspective interdisciplinare care vizează relația dintre monahismul timpuriu și *paideia* antică greacă”.

Prima secțiune cuprinde un capitol consacrat relației dintre Sfântul Antonie cel Mare și începuturile monahismului creștin, și alte trei subcapitole unde am discutat reperatele majore care au configurat harta monahismului egiptean în secolele III-IV.

În primul subcapitol („*Monachoi apotaktikoi* și tradiția ascetică timpurie: *status quaestionis*”), am încercat să evidențiem faptul că originile ascetismului creștin trebuie situate în spațiile urbane ale lumii mediteraneene antice, iar în acest context am vorbit despre acei *apotaktikoi*, un fel de monahi *avant la lettre*, care își trăiau asceza nu în afara lumii, ci la marginea ei încă de la începutul secolului III. Teza pe care am vrut s-o legitimăm aici are în vedere ideea potrivit căreia avva Antonie nu mai trebuie considerat inițiatorul mișcării ascetice egiptene din moment ce asceza era practică cu aproape un secol înainte de retragerea sa solitară în deșert. Desigur, Sfântul Antonie cel Mare rămâne un reper foarte important pe harta monahismului egiptean timpuriu însă trebuie spus că această tradiție străveche a asceților urbani aruncă o nouă lumină asupra originilor monahismului creștin.

În al doilea subcapitol („<Pârğa anahoreților>: Sfântul Antonie cel Mare și <mișcarea deșertului>”) am discutat contribuția majoră pe care avva Antonie a adus-o la dezvoltarea ascetismului creștin. Spre deosebire de acei *monachoi apotaktikoi* care își trăiau asceza în mijlocul sau la marginea lumii, începând cu avva Antonie, asceza va fi înțeleasă și asumată ca o separare fizică de lume. Prin urmare, elementul nou pe care Sfântul Antonie cel Mare îl aduce la istoria monahismului răsăritean nu e asceza ca atare, ci locul fizic al practicării ei, și anume deșertul.

În fine, al treilea subcapitol („*Viața Sfântului Antonie*: biografie sau hagiografie?”) e consacrat unei dezbateri cu privire la motivul care l-a determinat pe episcopul alexandrin să scrie *Vita Antonii*. Într-un cuvânt, ce a urmărit Sfântul Atanasie prin scrierea acestei lucrări? Printre altele se vorbește în exegeza actuală de această biografie ascetică în termenii unei „construcții” literare menite să-l ajute pe Sfântul Atanasie în realizarea agendei sale ecleziastice. Mai exact spus, această exegeză afirmă că *Viața Sfântului Antonie* conține, pe lângă anumite date istorice legate de personalitatea impresionantă a eroului său, mai multe „inserții” atanasiene prin care autorul ecleziastic ar fi urmărit să-i câștige pe monahi de partea sa în lupta sa acerbă cu arienii. Fără a respinge cu totul această direcție de interpretare, intenția noastră s-a îndreptat mai degrabă înspre intensă colaborare pe care cei doi coloși ai Bisericii au desfășurat-o pentru a impune o învățătură care va deveni piatra de temelie a doctrinei îndumnezeirii în Răsăritul creștin. Pe scurt, ceea ce Sfântul Atanasie a realizat pe plan dogmatic, avva Antonie a ilustrat prin propria sa viață, pustnicul egiptean fiind privit adeseori ca exemplul viu al unei umanități îndumnezeite.

A doua secțiune conține un capitol („Conceptul de autoritate spirituală în monahismul timpuriu”) în care am discutat problematica autorității spirituale în Antichitatea creștină târzie.

După cum știm, în secolul IV asceții nu se aflau sub controlul ierarhiei ecleziastice, ei reprezentând o sursă independentă de autoritate în cadrul Bisericii. Astfel, autoritatea spirituală s-a manifestat în această perioadă sub două forme esențiale: autoritatea ierarhică, respectiv cea ascetică. Așa cum ne arată denumirea acestor expresii, autoritatea ierarhică rezidă în „succesiunea apostolică”, în timp ce autoritatea monahului e obținută în urma unei îndelungate asceze.

Înțelegem, așadar, că în spiritualitatea deșertului avem de-a face cu un context în care autoritatea Bătrânului e mai mult *personală* și mai puțin instituțională deoarece autoritatea sa nu e conferită de un act formal al ierarhiei oficiale, ci de însăși viața sa sfântă. Un aspect demn de remarcat atunci când vorbim despre cele două tipuri de autorități e faptul că din ele decurg două modele de îndrumare spirituală oarecum distincte, și anume modelul pastoral, exercitat de clerul hirotonit și modelul ascetic practicat de avva în pustie. Dacă primul model se concentrează mai mult pe actul instituțional al spovedaniei curente, centrată pe „dezlegarea de păcate”, al doilea model nu implică niciun aspect sacramental, ceea ce înseamnă că avva din pustia egipteană asumă mai degrabă rolul părintelui duhovnicesc decât pe cel al preotului-duhovnic. De altfel, să nu uităm că majoritatea Bătrânilor din pustie, în frunte cu avva Antonie, erau simpli asceți ne-hirotoniți. Mai mult, spre deosebire de această pastorație realizată de ierarhia clericală, care are un caracter colectiv și sporadic, relația dintre un Bătrân și ucenicul său, pe lângă faptul că este continuă și permanentă, are un caracter extrem de intim și personal, ea fiind centrată nu pe păcate ci pe *logismoi*. Cu alte cuvinte, mărturisirea în fața preotului sau episcopului e retrospectivă, ea având în vedere păcatele deja săvârșite, în timp ce dezvăluirea gândurilor unui Bătrân are o funcție profilactică de preîntâmpinare a căderii în păcat. Într-un cuvânt, vorbim aici de o paternitate „funcțională” sau „instituțională”, în cadrul căreia mărturisirea păcatelor se face în vederea dezlegării de păcate, respectiv de o *paternitate harismatică* a Bătrânului a cărei finalitate constă în obținerea de către ucenic a unui cuvânt de mântuire.

Astfel, dacă în primul subcapitol („Autoritate ascetică și autoritate ecleziastică în Antichitatea creștină târzie”) ne-am propus să studiem felul în care cele două tipuri de autoritate au interacționat în spiritualitatea deșertului, în al doilea subcapitol („Mantaua avvei Antonie: sursă de legitimare și transmitere a autorității ascetice”), am încercat să argumentăm faptul că haina sau veșmântul monahal e o sursă de legitimare și transmitere a autorității ascetice. În *Vita Antonii* întâlnim acel episod în care pustnicul egiptean își lasă melota sa ca moștenire celor doi episcopi, Sfântului Atanasie, respectiv lui Serapion din Thmuis. Se subînțelege că prin acest gest plin de semnificații adânci Sfântul Atanasie (un episcop) devine moștenitorul legitim al autorității harismatice a sfântului (un ascet ne-hirotonit).

În al treilea subcapitol („Sinodul de la Calcedon: premisele unui program ecleziastic”), am încercat să arătăm că prin acest „transfer de autoritate” se pot întrezări primii pași pe care Sfântul Antonie îi face în direcția integrării mișcării ascetice, una de sorginte laică, în structura oficială a Bisericii. Și, într-adevăr, această integrare a mișcării ascetice în sânul Bisericii se va realiza, în mod deplin, prin legislația canonică emisă în cadrul Sinodului de la Calcedon (451). În urma acestui proces de „instituționalizare” a monahismului, asceții se vor afla sub controlul ferm al episcopului, iar modul lor de viață va fi practicat de acum încolo sub cele două forme clasice ale ascezei: anahoretismul și cenobitismul.

A treia secțiune conține un capitol („Sfântul Antonie cel Mare și *paideia* antică greacă”) în care abordăm relația dintre înțelepciunea duhovnicească a deșertului și *paideia* antică greacă.

În primul subcapitol („Paternitatea duhovnicească în Antichitatea creștină târzie: considerații generale”) am discutat tema maestrului spiritual în Antichitatea târzie dintr-o dublă perspectivă: filosofică și creștină. După cum știm, în tradiția greco-romană, majoritatea filosofilor au asumat ipostaza unor autentici maeștri spirituali, filosofia antică fiind înțeleasă, potrivit lui P. Hadot, ca un mod de viață caracterizat de o serie de exerciții spirituale destinate să opereze o îmbunătățire de sine. Spre deosebire însă de *paideia* antică, Bătrânul din spiritualitatea ascetică timpurie trebuie să fie luat, mai degrabă, în accepțiunea sa de părinte duhovnicesc, deoarece tot ceea ce primează în practica îndrumării spirituale din pustie sunt aspectele legate de procesul sau travaliul nașterii duhovnicești. Astfel, în ciuda asemănarilor formale între cele două tipuri de îndrumare spirituală, evaluarea comparativă între asceza monahilor și *paideia* filosofică, ne-a condus la respingerea tezei continuității între cele două practici, susținută de P. Hadot, în favoarea celei a discontinuității propusă de G. Stroumsa. Cu toate acestea, am încercat să argumentăm că relația maestru-ucenic din filosofia antică constituie o *prefigurare* a relației părinte-fiu duhovnicesc din creștinism, maestrul spiritual din tradiția antică greacă fiind perceput drept un părinte duhovnicesc *in statu nascendi*.

În următorul subcapitol („Între deșert și agora: Sf. Antonie cel Mare și Pitagora”) am situat înțelepciunea antică, reprezentată în mod exemplar de Pitagora, un filosof la modă în neoplatonismul din secolul IV, respectiv înțelepciunea deșertului, întrupată în mod exemplar de avva Antonie, în cadrul unei „competiții” mai ample între *paideia* filosofică și asceza creștină. S-a afirmat adeseori că *Vita Antonii* reprezintă o „versiune creștină” a *Vieții lui Pitagora*, însă la o parcurgere mai atentă a celor două biografii se pot evidenția, pe lângă unele asemănări evidente, mai multe diferențe fundamentale.

Teza pe care am încercat s-o argumentăm în acest subcapitol are în vedere dorința Sfântului Atanasie de a convinge elita intelectuală păgână de superioritatea înțelepciunii ascetice a Sfântului Antonie în dauna celei filosofice, reprezentată în mod exemplar de figura legendară a lui Pitagora.

În secolul IV tradiția neo-pitagoreică era extrem de influentă în rândurile clasei cultivate din Alexandria, astfel încât prin instituirea Sfântului Antonie în ipostaza adevăratului înțelept, episcopul alexandrin a vrut să afirme că teologia duhovnicească a pustnicului egiptean se constituie ca o alternativă mai bună la idealul educațional al neo-pitagorismului. Pe scurt, Sfântul Atanasie a vrut să acrediteze ideea potrivit căreia adevăratul înțelept nu mai este filosoful din Samos, ci avva Antonie din pustia egipteană.

În fine, ultimul subcapitol („Regândindu-l pe avva Antonie: semnificația culturală a *Epistolelor sale*”) e consacrat unei discuții cu privire la direcția de interpretare propusă de Samuel Rubenson, un reputat exeget al monahismului timpuriu, care a încercat să demonstreze că avva Antonie e autorul a șapte epistole care dovedesc cât se poate de clar faptul că eremitul egiptean era destul de familiarizat cu platonismul de factură origenistă. Deși avva Antonie din aceste epistole apare ca un monah destul de versat în abordarea unor teme adânci și complexe, cu ample ramificații teologice care merg până la Sfântul Clement Alexandrinul sau chiar Origen, nu susținem până la capăt interpretarea lui Samuel Rubenson.

În opinia noastră, ampla cunoaștere pe care avva Antonie o etalează în corpusul său epistolar e totuși una de ordin duhovnicesc și nicidecum una de sorginte intelectuală. Pe scurt, nu credem că Sfântul Antonie cel Mare se încadrează în tipologia ascetului rafinat, caracterizat de un apetit pentru tot felul de subtilități teologice sau argumente sofisticate. Acest remarcabil sfânt al Răsăritului creștin rămâne, în esență, un ascet în adevăratul sens al cuvântului, a cărui cunoaștere provine nu din studiu sau erudiție teologică, ci din experiența harului lui Dumnezeu. Și, într-adevăr, spre deosebire de „înțelepciunea lumii acesteia care este nebunie înaintea lui Dumnezeu”

(1 Cor 3, 19), ampla cunoaștere pe care avva Antonie o etalează în aceste epistole rezidă tocmai în această profundă experiență duhovnicească, înrădăcinată deopotrivă în asceza sa radicală și slujirea Bisericii.

În partea a doua a tezei de față („Planuri de evoluție și dezvoltare a carierei științifice și academice”) am schițat câteva planuri referitoare la evoluția și dezvoltarea propriei cariere profesionale atât în plan didactic, cât și în plan științific.

Asumând premisa că educația e un proces continuu, în plan didactic, am insistat pe două coordonate majore. În primul rând, pe asumarea unei hermeneutici duhovnicești potrivit căreia înțelegerea de profunzime a conținutului predat e facilitată de o anumită familiaritate cu textul analizat. Cu alte cuvinte, în activitatea de predare am fost animat de convingerea că în afara acestei „înrudiri” între cel care a produs textul și mintea interpretului nu se poate face o teologie de înaltă calitate. În definitiv, dobândirea unei înțelegeri adecvate a literaturii patristice nu e o problemă de erudiție teologică, ci, mai ales, una de transformare lăuntrică a celui care, pe lângă competența studiului academic, trebuie să fie angajat existențial pe calea maturizării duhovnicești.

În al doilea rând, cadrul metodologic în abordarea marilor texte ale spiritualității ortodoxe a fost în mod pregnant circumscris metodelor active de predare, metode care stimulează potențialul creativ al studentului, cum ar fi analiza de text, dezbateră, dialogul și problematizarea. Privite laolaltă, aceste metode pornesc din convingerea că studiul teologiei nu se poate face în mod adecvat decât printr-o reflecție personală asupra conținutului predat. Pe scurt, rigoarea științifică a informării exterioare trebuie dublată întotdeauna de asceza formării lăuntrice, fiindcă nu te poți valida ca teolog decât printr-o minte antrenată, dar și, sau mai ales, printr-o inimă curată.

În plan științific, am dezvoltat câteva direcții tematice inedite menite să revigoreze spațiul teologiei românești. Astfel, pe lângă tema paternității duhovnicești sau cea a autorității spirituale, amintim aici de revoluția ascetică produsă de apariția Bătrânului în Antichitatea creștină târzie, de conținutul educației ascetice la Părinții deșertului, sau de cea a reperelor istorice cu privire la originile monahismului timpuriu. De asemenea, o temă de reflecție personală va rămâne relația dintre spiritualitatea deșertului și tradiția antică a filosofiei greco-romane. De altfel, încă din perioada studiilor doctorale m-am angajat într-un efort de cercetare interdisciplinar ce a vizat raportul dintre monahismul timpuriu și filosofia antică, o direcție tematică pe care intenționez să o dezvolt în proiectele editoriale din viitorul apropiat.

Ca orientare esențială în activitatea de cercetare științifică am urmărit, în mod constant, să valorific exegeza de ultimă oră consacrată acestor teme esențiale ale spiritualității răsăritene. De asemenea, prin studiile și volumele colective pe care le-am realizat, precum și prin cărțile de autor am încercat să contribuim într-o oarecare măsură la popularizarea acestor teme în spațiul teologiei românești.

Având în vedere direcțiile tematice evocate mai sus, activitatea științifică va fi marcată în continuare de realizarea unor studii și volume colective, dar și de participarea la manifestările științifice naționale și internaționale, relevante din punct de vedere științific pentru propria arie de cercetare.

După indicarea referințelor bibliografice, teza de față se încheie cu evidențierea unor scurte aprecieri făcute de câțiva renumiți teologi români cu privire la receptarea propriilor rezultate științifice.

Avem convingerea fermă că un învățământ teologic de înaltă calitate se poate realiza și consolida doar prin angajarea în experiența duhovnicească trăită în viața Bisericii, dar și prin realizarea exigențelor academice și universitare.